

II. Stockholms renhållning under de första 600 åren

Allmänt

I forna tiders Stockholm, liksom normalt för samhällen i äldre tider, var alltifrån stadens grundläggning i mitten av 1200-talet renhållningen - såväl av gatan som inom tomten - en skyldighet som åvilade fastighetsägaren. Systemet kunde möjligen, efter dåtida krav, fungera drägligt så länge staden var av obetydlig storlek. Men med ökande folkmängd försvårades möjligheterna att hålla en hygglig standard och denna förblev låg genom århundraden. Gång på gång under regent efter regent utfärdades påbud och förordningar med hot om stränga straff om renhållningen inte sköttes men någon varaktig förbättring blev det inte.

I Bjärköarätten från omkring 1300 fanns föreskrifter om hur renhållningen skulle skötas och där hotades med bötesstraff för den som ej »... rensar sina gator och vägar före den dag som förelägges».

I Magnus Erikssons stadslag från 1300-talets mitt stadgades följande i fråga om renhållningen. »Huru hemlighus (avträde) skall byggas. Ingen får bygga hemlighus bredvid sin granne eller vid allmän gata, om han icke lämnar öppet tre fots dropprum mellan hans hus och sin egen gård eller sitt hus. Den som bygger annorlunda, skall bryta upp och böta sex marker till treskifte, som förut är sagt» (till målsägaren, konungen och staden).

»Den som ej rengör sina gator till den dag, som fogden och rådsmännen förelägga, böte tre örar penningar till tvåskifte mellan konungen och staden». Från slutet av 1400-talet finns följande tillägg: »Den som kastar eller skottar från sin gata in på annans gata eller tomt böte sex örar till treskifte».

Bjärköarättens och Magnus Erikssons stadslags

bestämmelser om renhållningen stod sig, med en del tillägg, genom hela medeltiden och början av nya tiden tills de - efter omkring 400 år - ersattes av 1734 års lag.

Fastighetsägarens skyldighet att renhålla gatan - liksom hans skyldighet att bygga och underhålla den - sträckte sig ut från tomtgränsen till gatans halva bredd, dock högst 12 alnar (7,13 m). Därutöver hade staden ansvaret vilket dock med dåtidens smala gator i regel endast förekom vid torg och andra öppna platser. Längs med gatan gällde skyldigheten utefter tomtens hela längd från gräns till gräns.

Dessa första renhållningsbestämmelser för Stockholm var i fråga om målsättningen ganska klara men de led av flera praktiska svagheter. Den största var att renhållningen i endast ringa omfattning sköttes av staden, den helt dominerande delen åvilade ju de enskilda husägarna som av allt att döma gjorde så litet som möjligt så sällan som möjligt. Vidare inbjöd den bestämmelsen som innebar att rengöringen skulle ske före en viss dag till att arbetet uppsköts så länge som möjligt.

Flertalet hus hade visserligen gårdar där soptunor - vilka dock började användas först långt in i nya tiden - för hushållsavfallet kunde ställas, men fastigheterna mellan Västerlånggatan och Prästgatan liksom de mellan Österlånggatan och Baggensgatan saknade gårdar och för dem som bodde där var gatan den enklaste avstjälningsplatsen. Även de som hade gårdar torde i allmänhet gjort likadant.

Anspråken ifråga om renlighet i den närmaste omgivningen var ytterst små. Man betraktade gatan som den plats dit man kunde vräka ut allt som man ville bli av med i hushållet. Där kunde komma en hink med slaskvatten, en skopa med aska från eld-

staden, en död hund eller katt och mycket annat. Gångtrafiken fick maka åt sig mot gatans mitt där det dock i regel inte var mycket bättre för där fanns gott om hästspilling. De större gatorna hölls möjligen i någorlunda hyggligt skick men i gränderna var tillståndet bedrövligt med smuts och stank.

Vid regnväder blev det dock en viss rengöring av de gränder som brant sluttade ner från stadens högsta parti. Till de lägre delarna flöt då åtskilligt av det avskräde som samlats på de högre upp belägna gatorna och där nere stannade sörjan i tjocka lager.

Så länge strändernas utfyllnad pågick fanns där möjligen ett sandtäckt område, men när bebyggelsen stod färdig utefter sjön förvärrades situationen. Det uppstod formliga avstjälningsplatser, svällande och jäsande komposthögar.

Allt emellanåt måste dock orenligheten föras bort och då utfärdades särskilt påbud om detta.

Ur hygienisk synpunkt fungerade även slutskedet föga tillfredsställande i denna verksamhet. Avfallet vräktes i sjön strax utanför hamnområdet, stjälpes av på själva kajen eller till och med på torgen. I 1462 års burspråk stadgades: »Ingen kaste eller före orenlighet i stadens hamn eller i strömmen eller på bron [sannolikt Munkbron och andra kajer]. Ingen lägge orenlighet på stora torget och vid det stora huset på Korntorget.» Men att detta påbud i något varierad form gång på gång måste upprepas tyder på att det inte efterlevdes i någon högre grad. Sålunda heter det i 1476 års burspråk: »Ingen före orenlighet i de två gränderna sunnan Gråmunkegränd och i de två gränder, som nordan för Gråbrödragatan äro vid 12 mark.»

Rådet tillsatte ett antal år »kvartermästare» som torde haft till uppgift att övervaka renhållningen men med föga positivt resultat. Likaså hade man några år vid 1400-talets mitt sk »skarnvrakare» för Munkbron och Kornhamn »till att se att ingen orenlighet föres i ström och på broar.»

År 1481 gjorde man ett nytt försök att förbättra renhållningen vid hamnen och antog en särskild inspektör, men inte heller detta tycks haft någon större effekt. Rådet beslöt tillsammans med menighetsutskottet 1489 »att dagsverket skall gå om sta-

den för var mans port, ingen fri, och föra med pråmen ut all orenlighet, som ligger kring staden nedan alla gränder, och fullföljes, att inget kommer till vattnet.» Vidare beslöts att »där skall tvenne ställen finnas, östan och västan, där sådan orenlighet skall läggas och årligen utföras.»

Den hopade orenligheten brukade - eller skulle åtminstone - bestämda gånger om året lastas på pråmar för att vräkas i sjön på djupare ställen längre bort. Man transporterade också en del avfall till malmarna, åkare anlätades mer och mer för olika renhållningsuppdrag. Men en stor del av allmänheten visade föga följsamhet när det gällde att åstadkomma en bättre renhållning.

Ett av de förhållanden som försvårade renhållningen var boskapsskötseln inne i staden. Denna var ett led i hushållens självförsörjning samt en beredskapsåtgärd vid hindrad livsmedelstillförsel i orostider. Det var varje gårdsägare förbehållet att hålla sig med bla en ko och med svin. Enligt gammal sed skulle kreaturen vid vårens inträde drivas ut på malmarnas betesmarker. Under den kalla årstiden inkvarterades de inne i staden och det var då tillåtet att ha svinstall och hoar på gårdarna. Ofta höll man dock djuren kvar där över sommaren. En viss omsättning blev det emellertid på detta sätt på gatornas avskräde genom att svinen - de fyrbenta - gick fritt omkring och rotade efter föda i högarna, ett system som fortgick till långt fram i tiden.

I ett burspråk från 1476 omtalas att svinen inlogerades även i källare och på vindar och att de på nätterna släpptes ut på gatorna för att dra fördel av det hushållsavfall som under dagen slängts ut där.

Under 1400-talets senare del försökte magistraten på mångahanda sätt minska kreatursplågan men med begränsad framgång. Påbudet till trots fördrog man nog åtskilligt med snusk och ohygien även från de styrandes sida.

År 1633 utfärdades ett förbud mot att släppa ut boskap och svin på Klara kyrkogård »vilket är en styggelse och förbjudet både av Gud och Människor.» Varje sådant kreatur skulle anhållas och ägaren böta två riksdaler för en oxe, ko eller häst. Ett ungt svin slapp undan med en fjärdedels riksdaler

6 Stockholms renhållning

liksom ett får, men för ett halv vuxet svin fick ägaren böta en halv riksdaler och för ett gammalt svin en hel.

Magistraten uttryckte den förhoppningen att alla rättsinniga »härutinnan deras Kristeliga lydnad och benägenhet bevisa till Guds Heliga Ords och Tempelns befordran, förutan något tvång eller Buller välvilligen denna Stadga hålla och efterkomma. Besinnandes det sådant länder Guds namn till äro, hans hus till uppbyggelse och dem själva till deras Själs välfärd och nytta.» Dokumentet undertecknades av de två borgmästarna.

Av fruktan för pesten utfärdades 1657 ett påbud att svin, hundar och katter inte fick finnas på gator och gränder i staden mellan broarna. Som så ofta rättade man sig inte efter påbudet och 1681 utfärdades en varning till dem som hade svin kringlöpande i staden eller på malmarna. Två år senare kom ett nytt förbud emedan svinen då gick »i stor myckenhet omkring på gatorna, och det inte allenast otjenligt, utan ock för sjukdomar och andra tillfällen mycket farligt är.»

På 1690-talet och även långt in på 1700-talet upprepades förbudet att ingen fick låta sina svin gå lösa på gatorna varken i staden eller på malmarna, och att det stod var och en fritt som träffade på en gris som sprang omkring att fånga och behålla den. Trots påbudet strövade dock svin omkring på stadens gator. Detta var emellertid en normal förekomst i gamla tiders städer, exempelvis lär de ha förekommit så talrikt på Paris gator under den tidiga medeltiden att de avsevärt hindrade trafiken.

Så sent som vid sekelskiftet 1900 fanns det inom tullarna, alltså nuvarande innerstaden med gräns i nordost ungefär vid Valhallavägens sträckning, 1200 stall, 35 ladugårdar och 28 svinhus. Djuren fick dock naturligtvis inte ströva fritt omkring. 1985 fanns det alltså inte något generellt förbud mot att ha djur i staden men ifråga om exempelvis hästar, kor, får, svin, höns och ormar krävdes miljö- och hälsoskyddsmyndighetens tillstånd när det gällde stadsplanlagt område.

De usla sanitära förhållandena i gamla tider bidrog avsevärt till att samhället var mycket utsatt för farsoter.

Gustav Vasa utfärdade 1557 en värtalig förordning som stadgade

att ingen orenlighet måtte bli på gatorna, antingen på gatorna, i rännstenarna eller vid hamnarna, och där några finnes, som icke vilja hålla rent för sina hus, och på de platser som dem bör att hålla rent, desamma skola bli straffade till penningar och häkte ... Skola ock alla rännstenar göras rena två resor om veckan, begynnandes överst i staden, och hålla sedan på ordentligen efter varandra, till dess de lyckta nederst vid sjön. Och skall man vete en viss timme vad klockan skall slå, när den som överst bor, skall begynne till att göra rent, och skall allestädes för var port och hus vara ställt en vattentunna och när den som överst bor haver rensat och utslagit vattnet för sitt hus, ock det kommer rinnandes till den näste grannen, så skall han strax vara tillrede att rensa och utslå uti lika måtte vatten för sitt hus. Följandes så den ene efter den andre till dess allt bliver rent gjort ned till sjön opå alle sidor. Vilken därvid ohörsam eller försummelig befinnes, den skall första och andra gången böte en mark, tredje resan tre marker ock sedan dubbelt upp var gång ...

Detta var den dittills mest detaljerade renhållningsstadgan för Stockholm. Tyvärr godtog den principen att vattendragen skulle ta emot allt gatornas avfall. Dessutom förefaller organisationen ganska tungrodd och den tycks inte ha fungerat särskilt bra.

Gustav Vasa såg också till att det fanns tillsyningsmän för stadens renhållning. För dess fyra »kvarter» var tillsyningsmännen enligt en uppgift från 1543 följande:

I Östra kvarteret: Kumans Morthem Michil hopare
I södra kvarteret: Raffvall i Kornhamn, Haraldz Jens

I västra kvarteret: Morthenn bastukar, Thommas Olsson

I inre kvarteret: Larens skredere och Cortt skomagere.

»Kvarter» i detta sammanhang skall inte förväxlas med den betydelse ordet senare fick. Varje »kvarter» då var en fjärdedel av staden mellan broarna.

Att renhållningen var ett ständigt problem för stadens styresmän framgår av de i tänkeböckerna

Stadsgata på 1520-talet. (Efter teckning av G v Rosen.)

(de böcker där styresmännens beslut bokfördes) ofta tätt på varandra följande uppmaningarna att sköta gaturenhållningen. I tänkeboken för 1573 förekommer sådana uppmaningar minst sex gånger. Bötesstraffen för försummad renhållning ökade också successivt vid upprepat slarv.

I en skrivelse samma år till borgmästare och råd framhöll Johan III att »alla som hava hus och tomter där i Stockholm skola vara pliktiga att hålla renlighet för deras ägor» och att stadens myndigheter skulle övervaka detta.

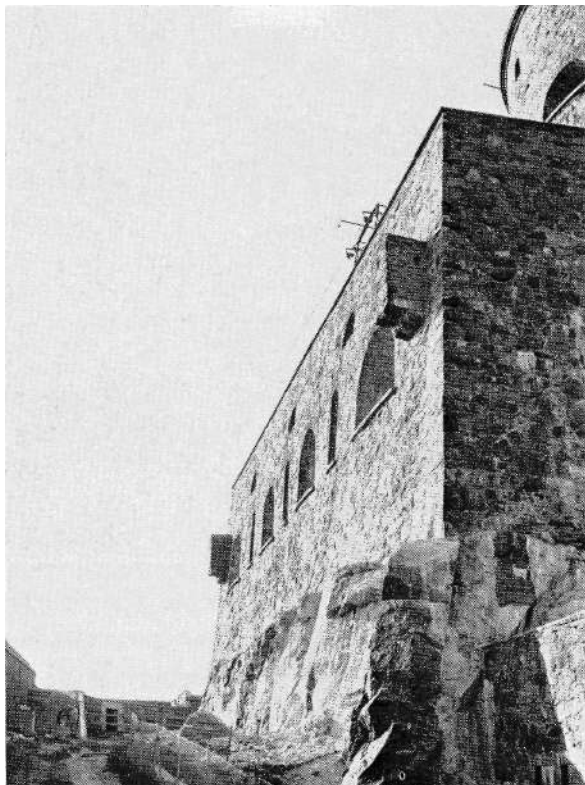
År 1589 gick det så långt att man bestämde att den som inte höll ... »rent för sin tomt» ... skulle ... »hava henne förverkat under staden.» Sigismund föreskrev 1594 att stadens myndigheter noggrant skulle tillse »att alla tomter, gränder och platser i staden måtte hållas rena, och låta straffa dem, som antingen föra däruppå någon orenlighet eller ock icke hålla rent för deras hus, bodar eller tomter».

Det tycks som om renhållningsföreskrifterna från denna tid uteslutande avsåg gatornas smuts med allt avfall från hushåll och gårdar som kastats ut dit. Renhållningen från avträdena ansågs efter allt att döma var en enskild angelägenhet som man inte öppet borde befatta sig med. Arbetet med dem var

enligt tidens sed så förnedrande att det borde utföras så hemligt som möjligt, helst under natten.

På gårdarna samlades också ofta orenlighet av alla slag, och den fördes inte bort förrän tillståndet ansågs olidligt exempelvis av utrymmesskäl. Uppsamlingsskär såväl för latrin som för sopor var länge en okänd lyx. Dessa avfall fick i regel tillsammans hopa sig i en avträdesgrop som man grävde på gården och vilken i allmänhet var överbyggd med ett enkelt skjul. För att öka avträdets bekvämlighet satte man ofta upp en horisontell stång i knähöjd, en anordning som i avlägsna trakter av landsbygden levte kvar in på 1900-talet och för övrigt ännu används i militära fältläger. Stången ersattes så småningom av en bänk med hål och avträden började också ordnas inne i husen, ofta på vinden för lukten skull. Ett alternativ var nattstolen som hade fördelen att vara lätt flyttbar. Den användes inom de högre samhällsklasserna och nyttjades vid det svenska hovet åtminstone från 1660-talet. Där lär den ha varit sammetsklädd!

Mycket latrin hamnade direkt ute på gatan på det ena eller andra sättet. I Stockholms tänkebok för 1551 omtalas att en av deltagarna i ett dryckeslag hade satt sig i ett fönster »och gjort därigenom sin otukt» men därvid råkat falla ut genom fönstret ned

Carlstens fästning på Marstrandsön. De båda utskjutande delarna av muren är avträden med fritt fall. Liknande konstruktioner fanns på det gamla slottet »Tre Kronor» i Stockholm. Slottet brann 1697.

på gatan och slå ihjäl sig. Från 1607 finns en uppgift att en drabant satt sig utanför huset på gatan och där blivit ofredad.

En intressant belysning av renhållningsproblemen i de nordiska länderna ger den danske historikern Troels Lund i en bok om det dagliga livet i Norden under 1500-talet, där han berättar följande om »hemlighuset».

Hemlighus. Allt ifrån den tid när människorna flyttade samman i byar och städer har behov funnits av ett särskilt ställe där man kunde vara i enrum. I städerna var på 1500-talet detta behov i regel tillfredsställt. Endast de fattigaste levde ännu i ett naturtillstånd; hos de välbärgade däremot vittnade närvaron av »små hus» om en viss utvecklad kultur. Namnen på dessa »små hus» ... var i frodig tillväxt. De danska namnen tycks redan ha uppfattats som litet simpla »Hemlighuset», »Hemligheten»,

»Lillhuset» och inte var det bättre med det tyska »Hysken». Det lät finare med de främmande namnen som det lärda »Locus privatus» eller det lätt fördanskade »Privet», »Secret». Det bibliska »Pilatus» tycks ha varit helt godtaget i Danmark. Uttrycket kom från Tyskland, där Luther hade beskrivit, hur han blad för blad offrade motståndarnas skrifter till Pilatus. Beteckningen »Påven» kom senare till Norden, och särskilt i Sverige - alltifrån Trettioåriga kriget - fick namnet ett säkert och långvarigt fotfäste. Ett gammalt krav på sådana hus var att de skulle sättas upp över rinnande vatten, men detta önskemål hade man på de flesta ställen varit tvungen att överge ...

Den omsorg som visades dessa hus var mycket varierande i de nordiska länderna. Sverige tycks utan tvekan ha varit mest avancerat. I Stockholm var det brukligt att man hade separata byggnader för de bägge könen, ävenledes hade man i Sverige stora fordringar på ställets utformning eftersom man hade det egendomliga kravet att det »lilla huset» skulle kunna hysa flera personer på en gång. I Danmark och Norge tycks man ha gått till motsatt ytterlighet och av blygsamhet gjort allt så litet som möjligt.

Ju mindre platsen var och ju mindre man gjorde för ställets trevnad desto otrevligare blev det för omgivningen. Lägger man härtill den tidens brist på hygien och att det enligt rådande fördomar var en skam att befatta sig med avträdesrenhållning, förstår man vilket obehag som uppstod. Inte ens de enklaste krav som lagen stadgade blev på alla ställen uppfyllda såsom att »småhusen» skulle vara belägna minst en aln (0,6 m) från gatan och från närmaste granne samt försedda med ett hål i marken. Fridlysta på den grund att de ansågs som något offentligt ont, vilket det var otillbörligt att ta befattning med låg dessa »småhus» överallt i staden, alla ett centrum för olidlig lukt och bidragande med de mest vidriga beståndsdelar i gatusmutsen. Endast en var tillåten som tillsyningsman och envåldshärskare över dessa »småhus», mannen som hade allmänhetens förakt nämligen bödeln. Dåtidens människor sammankopplade hans person med att de ansåg det vara något motbjudande och orent i all hans gärning.

Det är frestande med tankeexperimentet hur en människa från vår tid skulle agera om hon hamnade i dåtidens förhållanden. Vi kan i viss mån få svar på frågan om vi ser hur det gick för en utlänning van vid andra förhållanden i sitt hemland, när han kom till Norden. Holländaren Bernt hade utvandrat till Danmark och var medborgare i Helsingör. När han utan framgång hade försökt få sin gård rengjord, som bruket var i hans hemland, men inte fått någon förståelse från myndigheternas sida tog han saken i egna händer och gjorde rent under det »lilla huset». I och med det var hans öde avgjort. Som en löpeld gick ryktet om hans egenmäktiga förfarande ut i staden och alla menade att något sådant kunde inte godta-

Avtråde över rinnande vatten vid Danvikens hospital omkring 1900,

gas, holländaren borde utvisas ur staden. Denne hade emellertid ingen tanke på att ge vika för den allmänna meningen, och när en av borgmästarna beordrade honom att ge sig av vägrade han och begärde att få besked om varför staden inte ville ha honom kvar.

Ett så djuriskt beteende tillsammans med en så skamlös fräckhet förtjänade att offentligt stämplas vid sitt rätta namn. Högtidligt blev därför alla medborgare kallade till ting, och i närvaro av Bernt Holländare frågade borgmästarna och rådet församlingen om den, med hänsyn till vad som hade skett, ville tillåta honom att även i fortsättningen vara medborgare i staden. Då visade församlingen att den rätta andan alltjämt var rådande och med ädel självkänsla instämde alla: »att de för sin del inte ville godkänna honom som medborgare efter en sådan handling, genom vilken han hade hamnat i Rackarens (bödelns) fålla, och var sålunda själv en Rackare». Folkets dom var given, borgmästarna och rådet vände sig mot gärningsmannen och befallde honom att ge sig av från staden och

tillfogade föraktfullt »att om han ville have orsaken skriftligt kunde han få det!»!

Folk i allmänhet hade på den tiden tre möjligheter att välja emellan ifråga om skötseln av avträden. Alla tre var på sitt sätt lika otrevliga. Man kunde som Bernt Holländare ta saken i egna händer. Att detta inte var ovanligt i Köpenhamn, och att man var ganska hänsynslös med vart man forslade avfallet kan man sluta sig till av en förordning från 1647: »Om någon bortforslar eller låter bortforsla byttor, baljor, hinkar eller annat innehållande människoträck och slänger det på stranden, på torgen, vid vallen eller annans gångbana, skall den som har beordrat och även den som har utfört detta straffas mycket strängt första gången. Upprepas detta betraktas de som folk i »Natmandens» (bödelns medhjälpare) tjänst och uteslutes ur menigheten».

Ville man inte bli utstött ur menigheten på grund av egen förskyllan hade man endast två alternativ. Man kunde låta avfallet bli kvar på gården. Det kunde gå till

Under medeltiden och långt fram i nya tiden kunde viss renhållning gå till så här!

så att en djup brunn grävdes vilken överst försågs med ett stort vinfat för att hindra skred. När gropen inte rymde mer fyllde man igen den på natten, ty »dylikt grovt arbete måste försiggå i hemlighet». En ny grop grävdes tätt intill, ett nytt vinfat sattes dit och det »lilla huset» flyttades över till sitt nya bo. När det stora husets invånare vaknade såg de med förundran, att det »lilla huset» hade flyttat på sig några tuffjär. På så vis blev gården undan för undan genomsållad med gömda och glömda hemligheter, hemligheter som gjorde sig påmind när sommarvärmen blev för stark. Det sista alternativet var att, när nöden så krävde, kalla på »Natmandens» hjälp för att få gården uppresad.

Så långt Troels Lund.

Enligt medeltidens sedvänjor torde det även i Stockholm ha ansetts helt uteslutet att en vanlig borgare kunde tömma sin latrin själv. Det var sannolikt även här bödeln med medhjälpare som fick sköta denna del av renhållningen. Förmodligen var

de »bödelspengar» som årligen upptogs en ersättning för detta arbete.

År 1586 gjorde tysken Samuel Kiechel en resa till Sverige varvid han även besökte Stockholm. I sin dagbok noterade han även en del som anknyter till stadens renhållning: »Stadsinvånarna bruka beta sina kreatur såsom hästar, kor, får, svin utom staden, ty utanför båda portarna ligga malmar, Dessutom är det ganska besvärligt att i husen ... inga hemlighus finnas, utan måste man gå bakom porten eller andra därtill inrättade ställen, och äro de belägna gent emot varandra, särskilt för manspersoner och för kvinnfolk, vilket jag en gång fick erfara, då jag blev ganska illa försmäddad av en gumma (jag förstod dock ej vad hon sade), därför att jag gått på kvinnornas sida, vilket jag som främling ej visste.»

Samuel Kiechel hävdade dock att Stockholm i fråga om den allmänna renhållningen var bättre skött än övriga städer i Norden som han besökte, ett påstående som sannolikt var mera artigt än sant. Det finns nämligen en uppgift om ett utländskt sändebud som svimmade av stanken när han tog en promenad på stadens gator. Vidare blev den staccars skalden Lars Wivallius en vinternatt 1629, när han sprang genom gränderna på flykt undan rättvisan, från huvud till fot nedsölad av latrin som en krogpiga stjalpte ut från en gäststuga.

Den tidigare nämnda bestämmelsen i Magnus Erikssons stadslag från mitten av 1300-talet återfinns ordagrant i den under Gustav II Adolfs regering 1618 tryckta stadslagen. I en följande år utgiven stadga om städernas administration ålades borgmästare och råd ge akt på att gatorna blev renhållna och straffa dem som vräkte ut avfall på gator eller i hamnen. Enligt stadens tänkebok 1620 förmanades »menige borgerskapet» att hålla rent på gatorna, var och en framför sitt hus.

Under 1600-talets första hälft blev stadens styrelse fastare organiserad främst genom förordningen 1636 om ämbetsdelningen mellan borgmästarna. Förordningen innebar en fördelning av arbetsuppgifterna mellan fyra kollegier och i spetsen för varje kollegium stod en av stadens fyra borgmästare. En av dessa hade ansvaret för byggnader och gatulägg-

ning och skulle vidare se till att »renlighet i gator och gränder, på broar och andra platser måtte hållas bli va ...»

Man hotade vid denna tid med att om någon, dag eller natt, kastade någon orenlighet framför sin grannes hus eller plank eller annars i gator och gränder, skulle vederbörande straffas med åtta dagar på vatten och bröd. Samtidigt blev det också förbjudet att kasta ut smutsvatten eller annan orenlighet genom fönster och gluggar liksom att hantera sitt avfall så att det kom »genom varjehanda rännor och själva rännstenarna något tjockt, orent och fult vatten in på sin granne.»

Drottning Kristinas privilegier för Stockholm 1636 föreskrev att de som inte bodde i staden men ägde hus där samt inte var frälsemän skulle årligen betala staden en viss avgift, och att frälsemän och statstjänstemän skulle efter en viss taxa för sina hus och gårdar antingen varje år eller en gång för alla betala ett visst belopp »till att underhålla vakt och vård med, och för de personer, som all orenlighet för deras hus och gårdar utföra skola.»

År 1641 förbjöds det att utanpå husens yterväggar ha trummor genom vilka man hällde slaskvatten och annat som rann ner i rännstenarna. Denna bekvämlighet visade sig dock svår att utrota. Vid en kontroll fem år senare antecknades över 400 trummor som då tydligen alltjämt användes.

Ett försök att mera i detalj reglera arbetet med bla renhållningen gjordes genom en förordning 1649. Varje husägare ålades att varje vecka föra bort orenlighet och sopor från sin tomt och motsvarande gatudel men om detta av någon anledning inte lät sig göra skulle särskilda, av staden förordnade arbetare mot av överståthållaren och magistraten fastställd betalning utföra arbetet.

I förordningen hette det »att all orenlighet, där av ond stank och lukt, sjukdom och annat ont i staden förorsakas, måtte avskaffas och förkommen varda. Ty förordne och befalle vi härmed i lika måtto allvarligen, att var och en, som haver någon tomt i staden, på Malmarne eller Ladugårdslandet, skall hålla dem alltid rena, och alla sopor och orenlighet, som av hans tomt eller gata faller, låta alla veckor bortföras till någon avlägsen ort, där sådan orenlig-

het må och kan nederläggas. Och där en eller annan av brist på folk eller dragare det icke göra kan, då skall densamme vara skyldig, den orenlighet, som på hans tomt eller gata finnes, att låta avföras av staden därtill förordnade tjänare emot betalning ...» Nämnda förordning kompletterades 1661 genom ett memorial i vilket, - efter det att tidigare bestämmelser upprepats, - meddelades att »Till att föra orenlighet av gatorna låter staden hålla hästar och kärror, som dageligen gå omkring, jämväl pråmar i hamnen, där orenligheten kan läggas och avföras, till vilken kostnad var och ett hus i staden gör ett billigt förskott.» Dessa pråmtransporter med avfall fortgick ett par årtionden men upphörde därefter, sannolikt på grund av för höga kostnader. Så vitt man vet var detta första ansatsen från stadens sida att hjälpa husägarna med renhållningen och kan kanske anses vara första steget mot att staden skulle överta hela renhållningsarbetet.

Efter ny förordning 1672 med vissa ändringar 1674 gjordes följande år ett nytt försök att finna en lösning på det besvärliga renhållningsproblemet. Listor upprättades över samtliga husägare och på grundval av dessa listor framlades förslag med uppgift, dels på den beräknade totala kostnaden för renhållningen och dels det belopp som varje husägare skulle erlægga för att täcka denna kostnad. Avgifterna skulle beräknas i proportion till det arbete som behövde utföras för varje husägare. Man anställde också särskilt arbetsfolk för renhållningsarbetet. Men när alla avgifterna skulle fastställas blev tydligen svårigheterna oöverstigliga och på överståthållarens förslag bestämdes att man skulle vänta med det nya systemet tills man säkert visste vilka belopp husägarna skulle bidra med för att täcka lönekostnaderna. Under tiden skulle det gamla förfaringsättet tillämpas och om husägarna inte fullgjorde sina renhållningsskyldigheter skulle de böta sex marker silvermynt första gången och dubbelt så mycket andra och tredje gången. Renhållningen av torg, hamnar och andra allmänna platser skulle skötas av åkarna som fick betalning efter överenskommelse med staden.

Orenligheten skulle föras till av staden anvisade platser och sedan av stadens dagsverkskarlar trans-

12 Stockholms renhållning

porteras bort på pråmar. Med all sannolikhet blev den föreslagna nyordningen aldrig konsekvent genomförd utan renhållningsarbetet fortsatte på förut angivet sätt.

Den oförbättrade renhållningen medförde 1683—84 allvarliga diskussioner mellan överståthållaren och staden i fråga om övervakningen. Vidare var ett par av stadens kollegier oense om vilket av dem som borde ansvara för renhållningen, ingen var tydligt angelägen om den uppgiften. Tills frågan avgjorts skulle renhållningen skötas ... »som här till har varit vant och brukeligt.»

Kort tid därefter klagade överståthållaren i ett långt brev till magistraten över den dåliga renhållningen och underströk med skärpa att om någon ... »husägare eller invånare, efter förut gjord påminnelse, intet själver drager försorg om gatans renande» ... så kan det utföras ...» av där till beställt folk, på stadsens bekostnad» ... varefter kostnaderna kunde utkrävas av den försumlige. Hamnfogdarna skulle se till att orenlighet inte vräktes, som tidigare skett, i strömmen vid Munkbron eller i hamnområdet. Listor över försumliga husägare skulle lämnas in till magistraten. Det tycks ha varit särskilt stora problem med renhållningen utanför de privilegierades hus.

I slutet av 1600-talet gjordes kraftiga ansträngningar att få gatorna snygga och Kungl Maj:t ingrep själv med en förordning att »Rasp- och spinnehusets folk» skulle användas till att två gånger i veckan eller oftare, när det behövdes, föra bort all orenlighet från gator, torg och brunnar.

Man försökte också motarbeta oskicket att kasta döda djur på gatorna eller i vattnet, »där de icke strax avflyta kunna.» Eftersom beteendet, trots förbudet, tydligen var vanligt, skulle staden leja några särskilda personer att för en ringa ersättning föra bort kadaver, och dessa personer fick inte vägra att utföra uppdraget.

Det urgamla oskicket att tömma slaskhinkar genom fönstren eller genom ett slags utsprång, sk trummor som fanns på många hus, var trots ett flertal förbud svårt att få bukt med. Så sent som 1692 utfärdades en bestämmelse om detta med följande lydelse:

Ehuruväl genom före detta publicerade och utgångne förordningar allvarligen är förbjudet att utur husen antingen genom fönstren eller sådana trummor, som på åtskilliga ställen finnas, utslå någon orenlighet, eftersom därigenom förutom annan olägenhet som ett dylikt oskick med sig förer, en skadelig lukt och stank uti staden förorsakas, likväl som man befinner samma nyttiga förordningar dageligen överträdas, så att isynnerhet de smala gränderna på en och annan ort med orenlighet, som på sådant sätt utslås, merendels uppfyllas, alltså har man funnit för nödigt härmed än ytterligare stadga och förordna, att alla sådana trummor, som utanpå husen byggda äro, skola av dem, som desamma tillhöra, inom åtta dagars förlopp vid 40 markers straff avskaffas, jämväl öppningen på väggen igenmuras, och skall jämväl, den som något vatten eller orenlighet antingen genom ett eller annat fönster eller någon vindsglugg eller lucka utslår och därmed beträdes, icke allenast vara skyldig densamma att borttaga låta, jämväl sin gata och gränd renhålla, utan ock i lika måtto plikta med 40 marker, vilket sammanledes om dem förstås, som från andra hus och orter föra uti gränderna någon orenlighet och den darsammastädes efter sig lämna.

Vid 1600-talets slut, alltså under det kungliga enväldets glansdagar, beslöts att skyldigheten att renhålla gatorna skulle åvila alla lika oberoende av ståndsskillnaderna. Sålunda sägs i kunglig resolution 1699 »så vill Kungl Maj:t härmed i nåder hava förordnat, det böra alle de, som bygga och bo i Staden och på Malmarne, av vad stånd de ock vara månne, ingen undantagandes, vad gatornas stelnäggande och rengörande vidkommer, stå under Magistratens jurisdiction, så att de, utan gensägelse, skola ställa sig till efterrättelse vad av Magistraten uti slike mål varder förordnat.» Denna Karl XII:s resolution har en formulering som förefaller ovanligt klar och entydig men trots detta fungerade renhållningen dåligt. Redan fyra år senare utfärdade magistraten en förordning där man uttalar sitt missnöje över invånarnas slarv med rengöringen och säger att de som trots påminnelse är tröga och misskötsamma skall få sin orenlighet bortskaffad genom stadens försorg men på egen bekostnad varjämte böter skall utgå. Ett annat missförhållande som behandlas i samma förordning är att en del skyfflade över sina sopor till grannens område, ibland nattetid för att ingen skulle märka när det

gjordes. Även för detta utgick böter och ibland kortare fängelsestraff.

Missförhållandena gjorde att magistraten tid efter annan utfärdade en »publikation» och en sådan från 1710 hade följande lydelse:

Ehuruväl för detta är vordet förordnat och påbudt, att denne stadsens invånare, så i Staden som på Malmarna skola låta hålla Gatorne utanför sina Hus och gårdar rene, docklikväl som man med missnöje förnimmer huru som sådant icke således som vederbör efterkommes, utan dels försummas, dels alldeles eftersättes. Alltså och emedan detta förorsakar en skadelig efterföljd, ty varder härmed ånyo allvarligen påmint, det var och en låter sig vara angelägit att utan ringaste dröjsmål berörde högstnödige och nyttige förordning på det sättet efterleva, att Gatorne nu strax bliva ränsade och rene gjorda så väl i Staden som på Malmarne, efter som Magistraten till förekommande av varjehanda olägenhet icke kan undgå att efter några dagars förlopp utskicka vakt, att noga efterse, huru detta efterlevs och verkställs, samt hos dem som befinnes vara tröge och treske, tillhålla tjenstefolket att i deres närvaro detta behörigen efterkomma.

Detta år härjade pesten svårt i Stockholm och flera »publikationer» utfärdades i vilka man tillhöll befolkningen att sköta renhållningen bättre. Pesten hade tydligen satt en viss skräck i människorna för det blev en tillfällig förbättring.

Dessa »publikationer» avsåg endast gaturenhållningen och med den sammanhängande gårdsrengöringen. Avträdesrenhållningen betraktades alltjämt som en enskild angelägenhet av mycket delikat natur. Den sköttes vanligen så att innehåll i groparna eller i de så småningom använda tunnorna grävdes ner på tomten, användes till gödsel i trädgården eller tömdes i sjön vid närmaste strand.

Avfallet från gården och gatan samt de hussopor som inte hamnade i latrinerna gjorde man sig alltför ofta av med genom att kasta in det på någon angränsande tomt eller del av gatan. Detta orsakade många gånger långvariga konflikter grannar emellan. Förr eller senare hamnade dock i regel avfallet i sjön.

Under 1700-talet tillkom en rad förordningar om renhållningen som i stort sett upprepade vad som vid olika tillfällen bestämts under 1600-talet.

En förordning från 1703 visar att det kunde vara

hårda bud för tjänstefolket. I den bestämdes nämligen att om något legohjon sopade orenlighet in på grannens tomt eller gatudel skulle vederbörande plikta tre daler silvermynt av sin lön, »men haver det ingen lön, då straffas det med sex dagars fängelse.»

Enligt nämnda förordning skulle den renhållning som åvilade staden skötas av tukthusfångar under övervakning av stadsvakten. Orenlighet från avträdena skulle föras bort nattetid av sk husgummor till särskilda avstjälpningsplatser, som övervakades av hamnfogdarna. Eftersom det ständigt slarvades med renhållningen tillsattes 1722 särskilda kvartersuppsyningsmän vilka direkt kunde utkräva såväl böter som kostnaden för gaturengöringen.

I magistratens kungörelse samma år bestämdes att »alla denna stadens invånare, både husägare och hyresman, så i Staden som uppå Malmarna, böra för sina hus, gårdar, tomter och platser låta nu strax och innan nästkommande torsdag afton rent göra och orenligheten behörigen avföra, hållandes sedan gatorna framgent rena. Till vilken ända dem åligger åtminstone en gång om veckan, och eljest så ofta väderleken och var och en ords belägenhet det fordrar och kräver, låta sopa sina gator och gränder rena, och orenlighet strax bortföra.» Den försumlige fick böta 40 mark silvermynt och dessutom skulle han betala stadens renhållningskostnad.

Stockholm började under senare delen av 1720-talet repa sig efter det långvariga kriget och den förödande pesten som bedömdes ha ryckt bort en tredjedel av befolkningen.

I en förordning 1731 finns en passus om att gatorna skulle rengöras varje dag och följande år tog man på allvar upp frågan om snörenhållningen. Det bestämdes att invånarna skulle »då om vintertiden, när mycket snö nedfaller, sammansopa snön och orenligheten vid sina hus och gårdar, och icke lägga den mitt i gatan lika som det vore därmed för hans hus rengjort, utan densamma strax avföra låta.» Man stadgade också att den hopskyfflade snön skulle vara bortförd före följande morgon.

I 1734 års gästgiveriförordning fanns en bestämmelse att efter stort snöfall ålåg det närmaste allmoge på landet och städernas invånare att ofördröj-

ligen skotta allmänna landsvägar och gator där snödrivorna var så stora att de resande inte kunde färdas bekvämt.

Ett förslag till nyordning av renhållningsväsendet i Stockholm väcktes vid 1723 års riksdag. Uppslaget ansågs intressant och Nicodemus Tessin fick i uppdrag att göra upp förslag till en allmän politieordning. I Tessins förslag sägs i fråga om renhållningen att »Emedan människans hälsa gemenligen allra mest av luftens och vattnets renhet bibehålls, så måste torgen och gatorna, jämte broarna och hamnarna hållas uti behörigt skick, orenligheten bittida om morgonen utur vägen skaffas och intet utur fönstren uthävas, varigenom väggarna mycket bortfläckas.»

Den organisation som Tessin tänkte sig berörde inte bara renhållningen utan även polisens funktion inom olika verksamhetsgrenar, uppsikten över handeln, hantverket, tjänstefolk, fattigvård, brandväsendet, gatornas stensättning och mycket annat. Förslaget väckte en våldsam opposition hos borgerskapet, som förstas skulle stå för kostnaderna. I dess yttrande till överståthållaren över den föreslagna nyordningen hävdades att stadens politieordningar var goda, att, om fel i deras tillämpning visat sig, detta inte kunde berättiga till några nyheter och att man »med någon häpenhet» tagit del av förslagen. Resultatet blev, efter diverse turer, att Kungl Maj:t tillsatte en Politie- och brandkommission för en allmän överarbetning av förslaget och denna kommission arbetade sedan årtionde efter årtionde med varierande flit till inemot århundradets slut.

I 1734 års lag finns i dess Byggningsbalk ganska utförliga bestämmelser om byggnader, vägar och annat på landsbygden. Lagstiftarna har däremot tydligen ansett att dessa problem är så pass komplicerade och varierande i städerna att de inte kunde lösas generellt i lagen. I balkens kap 9 § 1, sägs därför: »Huru hus i staden byggas och uppehållas skola, så ock vad eljest till stadens nytto och prydning i akt tagas bör, därom är särskilt stadgat. Konungens befattningshavande med Borgmästare och Råd äga därå vård hava.» För Stockholms del blev det alltså överståthållaren och stadens representan-

ter som i samråd utfärdade bestämmelser om hur renhållningen skulle skötas.

I Byggnadsordningen 1736 fastslogs att »emot gator och gränder, eller publike platser, skola avträden ingalunda sättas, ej heller böra utur kök och förstugor, rännor så högt ifrån gatan sättas, att de förbigående därigenom på något sätt besväras, utan böra sådana rännor hava sitt utlopp hart vid rännstenen.»

På 1730-talet började man på allvar omsätta ett par nya synpunkter på renhållningen i praktiken. Dels eftersträvades nämligen att mer systematiskt använda en större del av orenligheten som gödsel, dels överläts en del renhållningsarbete på entreprenörer. Det var politiekommisionen som 1736 tog upp frågan om hur gödseln skulle kunna tillvaratas och användas till trädgårdar och lantbruk i stället för att kastas i strömmen och annorstädes.

I samma fråga skrev rikets ständer 1739 till Kungl Maj:t och begärde att överståthållarämbetet måtte anbefallas att ordna så att man kunde tillgodöra sig gödseln bl a genom att pråmar för borttransport skulle finnas i hamnarna. Problemet fick året därpå den lösningen att 16 särskilda platser vid stränderna i olika stadsdelar utsågs för placering av avstjälningspråmar och ett antal sådana anskaffades. Där ordnades också »reservoarer» i vilka avfallet kunde samlas för omlastning till pråmarna och transport sjövägen till bönder och andra spekulanter. Det tycks dock ha funnits starka skäl till anmärkningar mot skötseln av upplagsplatserna och efter ett par år rann alltsammans ut i sanden. På malmarna var renhållningsproblemet mindre eftersom bebyggelsen där var glesare med en hel del trädgårdar som behövde mycket gödsel. Inte minst tog de tobaksodlingar, som blivit populära under 1700-talets första hälft, hand om åtskilligt avfall. Alltjämt tippade man också, särskilt vintertid när pråmtrafiken inte fungerade, en hel del avfall vid stränderna eller på sumpiga delar av malmarna. Ett annat försök att ekonomiskt utnyttja avfall gjordes genom att inrätta ett salpetersjuderi på Kungsholmen. De första entreprenadkontrakten tillkom 1738-39 och avsåg vissa torg, broar och andra offentliga platser som staden hade ansvaret för. Arbe-

tet utfördes enligt denna rutin till 1752 då det övertogs av staden.

Följande bestämdes om gatuhållningen i en förordning 1741 vars första paragraf lydde: »Skall var och en som vederbör, åtminstone alla lördagar, eller ock flera dagar i veckan, så ofta som snö eller regn faller, eller eljest orent är, strax och utan uppehåll låta rengöra gatorna och gränderna utanför sine hus och portar, vid fyrtio marker silvermynts böter för den som försummelig befinnes.» Och en följande paragraf slutade med: »som ock husbondefolket, och de, vilka hus och gårdar uti staden och dess förstäder bebo, icke måge hädanefter förvänta, att varje gång, då gator ock gränder skola rengöras, därom bliva tillsagde, utan bör Politicollegium genast hos dem som tredskas, låta de här ovanföre utsatte böter behörigen uttaga. Av vilka böter hälften tillfaller angivaren och den andra hälften stadens fattige.»

Ett första förslag att genom entreprenad lösa renhållningsproblemet i hela dess omfattning, såväl offentlig och enskild gatuhållning som borttransport från gårdarna av sopor och hushållsavfall samt avträdestömningen, började diskuteras 1749. Men idén rönt mothugg från stadens myndigheter och borgare. Två år senare förklarade Politikommissionen som sin åsikt att de fel och brister som vidlåde renhållningen till stor del berodde på att övervakningen blev alltför ringa med den fåtaliga personal som man disponerade och som dessutom hade diverse andra uppgifter att klara. Förbättring borde ske genom att avfallet regelbundet hämtades samt fördes till anvisade platser utanför staden. Eftersom detta inte kunde ske fullt pålitligt genom invånarna själva borde entreprenör anlitas. Man var dock inte beredd att omgående lägga fram något förslag men framhöll hur angeläget det var att »Stadens härliga och oskattbara Hamnar, Stränder och Strömmar genast måtte bliva entledigade ifrån den mycket skadeliga fyllning som därstädes nu dageligen utkastas.»

År 1754 förelåg ett förslag till förordning angående »denne Residencestads renhållande genom entreprenade». Enligt detta skulle entreprenören ombesörja hämtning såväl av avträdes- och annan

orenlighet från de privata husen som också av orenlighet från gatorna. Men förslaget motarbetades energiskt av både de 48 äldste och husägarna. (Stadens äldste var av stadens borgerskap valda förtroendemän som tillsammans med borgmästare och råd utövade borgerskapets beslutanderätt. Äldsta bevarade uppgiften om »de äldste» i Stockholm är från 1475. Systemet upphörde i och med att den nya kommunalreformen infördes 1863. Antalet »de äldste» ökade 1768 från 48 till 50.) Först 1757 lyckades man komma fram till en dellösning som innebar att de kungliga kollegiernas avträdesrenhållning samt övervakningen av renhållningen i staden lämnades ut på entreprenad. Förslaget att åter anlita entreprenörer för stadens renhållning av de offentliga platserna strandade emellertid. Stadens renhållning hade tidigare delvis skötts av privatpersoner mot att de fick använda gödseln för sina trädgårdar. De äldste ansåg att man gott kunde fortsätta på det sättet och att även den privata renhållningen kunde övertas av enskilda personer. Exempelvis antog man att latrin gärna skulle hämtas av ägare till tobaksland.

Förhållandena blev emellertid allt värre, varför nya ansträngningar måste göras för att lösa renhållningsproblemet, och det ledde till att Kungl Maj:t utfärdade en ny förordning 1760.

I denna fanns åtskilliga detaljerade föreskrifter. Invånarna skulle se till att gatorna alla tider på året sopades åtminstone en gång i veckan »då var och en låter börja sopningen mitt i gatan, och sedan därmed fortfara in åt dess hus eller gård, och orenligheten antingen strax bortföra, eller ock soporna, om sommaren inom husen samla, till dess det bliver ett lass eller något mera, samt dem sedan på en gång till de anvista ställen avskaffa, men höst och vår, då mycket regnväder är, må orenligheten, sedan den i högar blivit sammanförd, få på gatan kvarligga, till dess vattnet runnit av, dock högst en dag, ock sedan genast bortföras. Likaledes böra alla de som hava egna eller hyrda hus och bodar vid stadens allmänna torg, gator och broar, icke sopa orenligheten ifrån husen eller bodarna ut åt gatan, utan måste sopningen alltid börjas mitt på gatan, eller tolv alnar ifrån huset eller boden, på det sättet,

att sopningen sker från stadens plats in åt huset eller boden.»

I en följande paragraf stadgades att ingen fick bära ut snö från tomten och lägga den på gatan. Vidare fick man inte ta bort så mycket snö från gatan att man äventyrade det goda slädföret vintertid och mot våren skulle av samma anledning isen på gatorna inte hackas bort förrän slädföret ute på landsvägarna var borta »på det stadens invånare samt resande ock allmogen ej måge hindras att även igenom staden betjäna sig av slädar.»

Slutligen fanns bestämmelser om avträdesrenhållningen och annan renhållning inom enskilda hus, renhållning av kronans och stadens hus och platser samt om upplagsplatser för orenlighet. Latrinerna skulle tömmas i prämar vid stränderna eller på platser långt ut på malmarna. Borttransporten överläts dock på en entreprenör, vilken inte fick någon kontant ersättning för sitt arbete utan i stället skulle sälja gödseln till bönder. Entreprenören kunde också åta sig att, med hjälp av husgummor, tömma avträden i privata fastigheter mot betalning enligt särskild taxa.

När denna 1760 års renhållningsförordning utarbetades var man angelägen om att den lätt skulle kunna tillämpas rent praktiskt. I ett protokoll från förarbetet heter det: »Och emedan angeläget är, att vad av Kungl Maj:t uti dess utfärdade förordningar påbjudes, i sig själft är möjligt att efterkomma, alldenstund de eljest skulle förorsaka missnöje och vanvördnad, fördenskull och som den i för bemälte projekterade § omnämnde samlingen av all uti husen fallande orenlighet och avskräden, icke lär överallt kunna verkställas, när man eftersinnar huru på många ställen uti Staden sådane hus finnes, som varken äro försedde med gårdsrum eller så stor förstuga i själva huset, att dylika käril till insamling därstädes kunna hållas.»

Den 1760 utfärdade omfattande renhållningsförordningen var betydelsefull även av den anledningen att den gällde även för malmarna som vid denna tid börjat få en avsevärd bebyggelse. I en rad följande kungörelser hänvisas ofta till denna förordning ända fram till 1850 års kungörelse om renhållningen.

Redan 1761 tog man på nytt upp frågan om en allmän entreprenad för stadens renhållning. Tre alternativ för betalning till entreprenören diskuterades, nämligen:

1. Varje lass eller käril som bortförs betalas enligt en bestämd taxa.
2. Årskostnaden för att skaffa bort orenligheten från varje hus eller gård med dess gatudel uppskattas med utgångspunkt från arealerna.
3. Överenskommelse mellan entreprenören och husägaren om den årliga renhållningskostnaden.

Det tredje alternativet förordades men när man kom därefter att entreprenadsystemet skulle omsättas i praktiken blev det som vanligt mycken opposition från husägarna och det blev även svårt att få någon entreprenör som ville ställa upp, så hela frågan förföll t. v.

De följande åren gjordes flera försök - med växlande framgång - att använda sig av entreprenörer. I början av 1770-talet skrev magistraten till politiekommisionen och konstaterade att systemet att invånarna själva skulle renhålla inte fungerade. Entreprenadsystemet förordades trots att man var medveten om mångas negativa inställning till detta. Resultatet blev att det äntligen 1774 tecknades ett tioårskontrakt för renhållning av gator och allmänna platser, dock endast för Gamla Stan. I kontraktet var föreskrivet att entreprenören skulle rengöra gatorna och vintertid hugga upp den is som bildades på dem samt föra bort gatu- och gårdsorenlighet med egna fordon och prämar. Vidare skulle varje sopfordon ha en ringklocka med vilken kusken kunde göra invånarna uppmärksamma på att avfall fick lämnas. Entreprenörens prämar skulle förläggas dels till Skeppsbron för transport till Saltsjön, dels till Riddarholmen för transport till Mälaren, och borttransport skulle ske dagligen under den isfria delen av året. Vintertid nödgades man dock lagra avfallet intill dess isen ånyo gick upp. Samma år utlämnades på entreprenad även avträdesrenhållningen och till samma entreprenör.

I tidigare nämnda kontrakt föreskrevs om avfallens slutliga bortforsling: »Så länge sjön är öppen och båtar kunna gå, skall orenligheten, ifrån de

vagnar och kärror varmed de upphämtas, genast uti båten lastas, varvid entreprenören, till sin egen fördel, lärer låta efterse, att vad till gödning kan användas, bliver från sämre fyllning skilt, på det varje slag må till dess behov användas.» Redan 1774 talas det sålunda om en viss uppdelning av avfallet, något som långt senare provats i flera omgångar.

Vidare stadgades i kontraktet: »Skulle entreprenören för vad orsak det helst vara må, behöva vid orenlighetens bortförande från Staden, på längre eller kortare tid, något upplasta och avlägga; så skola platser för honom därtill utses, på Långholmen och Stadshagen på Mälarsidan, samt på Salt-sjösidan på en udde vid Blockhusudden, och nedanom Danviken vid den sk däckan.» ... »Så framt entreprenören, under den tiden orenligheten icke kan med prämar från Staden bortföras, överenskommer med någon av invånarne å malmarne om orenlighetens förande på dess Trädgård eller Plantage, kan honom sådant icke förmenas.»

För entreprenören gällde ett noggrant reglemente med föreskrifter i 32 paragrafer. I den sista av dessa stadgades att de böter som av olika skäl kunde ådömas entreprenören skulle tillfalla angivaren såvida beloppet inte översteg 20 daler, i vilket fall summan skulle fördelas lika mellan angivaren och de fattiga.

I kungörelsen om den sålunda beslutade entreprenaden uppdrogs åt stadsingenjören att mäta upp gatudelarna i närvaro av husägaren eller dennes ombud, och slutligen uppmanades stadens invånare att vara nöjda med denna nya ordning.

Renhållningen sköttes efter 1774 något så när tillfredsställande och det tioåriga kontraktet förnyades 1784 och 1794. Tyvärr klarade entreprenören inte sitt åtagande längre än till 1798. Företaget gick inte längre ekonomiskt ihop.

Husägarna var som vanligt oense om vilket system för renhållningen som man skulle ha. Slutet blev att överståthållaren tillkännagav att man i fråga om gatu- och gårdsrenhållningen fick återgå till det tidigare systemet och de privata husägarna på nytt själva sköta renhållningen efter ett utfärdat reglemente som i allt väsentligt var likadant som det vilket gällt för entreprenören. För stadens och kro-

nans hus antogs en ny entreprenör. Självfallet stod det varje husägare fritt att ensam eller tillsammans med andra anlita entreprenör. Flera renhållningsföretag bildades efter hand vilka åtog sig att på entreprenad sköta denna renhållning åt husägarna. Tömningen av de sk reservoarerna skulle dock för husägarnas räkning ombesörjas av en entreprenör.

Vid 1800-talets början inträffade en betydelsefull förändring i fråga om förvaltningen av stadens finanser. Stads-kassan som tidigare förvaltats av magistraten genom handelskollegiet, övertogs av den sk drätselkommissionen vilken bestod av överståthållaren, fyra magistratsmedlemmar samt fem, senare sex, borgare vilka utsågs av stadens 50 äldste.

Den gaturenhållning som åvilade staden sköttes efter drätselkommissionens tillkomst på i stort sett samma sätt som under 1700-talets senare del. Arbetet uppdrogs åt entreprenörer, olika för Gamla Stan, Norrmalm och Södermalm. Först efter 1836 ombesörjdes det mestadels av endast en entreprenör. Systemet med särskilda avskrädesplatser, sk sopreservoarer som även användes av enskilda fanns ännu kvar. Tömningen av avskrädesplatserna skulle skötas av entreprenörerna, något som tycks ha fungerat mycket dåligt.

För att råda bot på missförhållandena tillsattes 1849 en kommitté, med överståthållaren som ordförande, vilken skulle föreslå hur hela renhållningsarbetet borde omorganiseras. Många och allvarliga klagomål hade inkommit såväl i fråga om avträdes-som gaturenhållningen. I sitt betänkande hävdade kommittén att renhållningen av gator, gränder och gårdar borde skötas genom stadens försorg. Man konstaterade dock att en stor del av gaturenhållningen sköttes av husägarna och att det knappast var möjligt att få någon ändring utan deras medgivande. Kommittén ansåg därför att man skulle bestämna grunderna för avträdesrenhållningen oberoende av gaturenhållningen dock så »att, för den händelse jämväl sistnämnda renhållning skulle åt ledningen av en allmän styrelse uppdragas, renhållningsbestyret i sin helhet inom huvudstaden må kunna i ett lämpligt sammanhang ordnas och för-rättas.» Frågan om en gemensam entreprenad för gatu- och gårdsrenhållningen fördes 1850 vidare till

en gemensam sockenstämma i Storkyrkoförsamlingen som dock enhälligt avlog förslaget. Samma år utfärdade överståthållarämbetet, med upphävande av äldre bestämmelser, en ny kungörelse om gaturenhållningen efter samma grundprinciper som tidigare och där det i första paragrafen sägs att »skyldigheten att inom huvudstaden bestrida gaturenhållningen skall fortfarande, och intill dess anorlunda kan varda förordnat, åligga stadens fastighetsägare och övriga vederbörande, vilka hittills varit sådan skyldighet underkastade.»

Man finner också en intressant bestämmelse att vid halka skall sandning ske av gångbanorna eller, där sådana inte finns, av gatudelen närmast husen där fotgängarna brukar gå.

Denna kungörelse hade betydligt skärpta bestämmelser men förhållandena förbättrades till att börja med inte nämnvärt.

En viss del av avfallet användes i alla tider som gödning. Svårigheterna att få bort avfallet var naturligt nog störst i dåtidens centrum, alltså Gamla Stan. Längre ut på malmarna var bebyggelsen gles och där anlades efter hand en mängd trädgårdar som behövde stora mängder gödsel. Självfallet hämtades en hel del gödsel även till åtskilliga staden närbelägna lantgårdar. Det bör i detta sammanhang konstateras att en stor del av avfallet från gatorna var hästspillning. Hästen var ända fram till 1900-talets början den helt dominerande drivkraften för alla slags vägfordon, deras antal steg undan för undan och var vid 1800-talets slut åtskilliga tusen. Varje dag hamnade alltså åtskilliga tusen kilo hästspillning på gatorna.

När vattenledningar började anläggas 1861 föreslog överståthållaren sockenstämmorna att försöka lösa problemet med gatu- och gårdsrenhållningen genom att tillskapa en särskild styrelse. En ny kommitté tillsattes för att utreda frågan och den föreslog i sitt utlåtande 1862 att renhållningsarbetet skulle övertas av gatulägnings- och lyshållningsstyrelsen. Men förslaget avstyrktes av beredningsutskottet och avslogs av stadsfullmäktige 1869.

Principiellt fortlevde det gamla systemet genom hela 1800-talet fram till 1902 då staden övertog all gaturenhållning.

Avträdesrenhållningen 1792-1859

Som tidigare nämnts sköttes avträdesrenhållningen under senare delen av 1700-talet på entreprenad och 1792 utfärdades för denna ett reglemente som föreskrev att det skulle finnas tre anvisnings- eller budningskontor och i anslutning till dessa allmänna avträden. Ett skulle ligga i Gamla Stan vid Kornhamnstorg, ett på Norrmalm vid Packartorget (nuvarande Norrmalmstorg) och ett på Södermalm i Stadsgården. Vid dessa kontor skulle allmänheten anmäla när avträdeskärl behövde bytas vilket entreprenören ordnade mot en viss avgift. Hämtningen skedde nattetid varvid kärnen täckta skulle föras till och sättas in i av staden upplåtta täta skjul, »reservoarer», i avvaktan på att de kunde fraktas bort. Av senare reglementen, 1794 och 1809, framgår att sådana reservoarer fanns på åtta platser nämligen utöver vid de förut nämnda kontoren även vid Slottsbacken, Rådhuset, Slaktarehuset, Bödelsbacken och Tegelviken. (Som rådhus användes då Bondeska palatset vid Riddarhustorget. Det fanns vid denna tid två »Slaktarehus», det ena låg längst österut på Blasieholmen ungefär där Nationalmuseum nu ligger, det andra låg vid Slussen på Södermalmssidan. Det här aktuella »Slaktarehuset» torde vara det förstnämnda. »Bödelsbacken» var namnet på flera gatudelar, dels Snickarbacken, dels Drottninghusgränd och dels Brännkyrkagatan närmast Södermalmstorg. Här torde nuvarande Snickarbacken avses.)

Förvaringsskjulen var alltså placerade på centralt belägna platser och ingalunda så täta att inte mycket obehaglig lukt kunde sprida sig till omgivning- en vilket också medförde åtskilliga klagomål.

År 1809 utfärdades återigen bestämmelser om renhållningen och stränga sådana. Bl a stadgades följande:

§ 1. De allmänna avträdeshusen bör genom entreprenörens försorg dagligen sopas och snygga hållas samt med tillräckliga käril till ombyte vara försedde. Till den ändan bör vid varje allmänt avträdeshus finnas en särskild person som stundeligen tillsyn därstädes håller och som besörjer de fulla tunnors borttagande samt tomma och sköljda kärils återinsättande, vilken anstalt, om ej oftare,

dock varje afton, helgdagarna icke ens undantagna, ofelbart ske bör.

§5. De fyllda käril, som blivit tagne och hämtade såväl från de allmänna avträden som från husen i Staden och på Malmarne, få icke annorstädes insättas, än i därtill inrättade täta skjul och bodar, därifrån de dock genast bör avföras, så snart tillgång är för en båtlast sjövägen eller för 2 å 3 lass på en gång landsvägen.

§6. Vid desse skjul och träbodar har entreprenören väl rättighet att anlägga med sina båtar till inlastning, men under väntan på full last måge de icke i hamnen få kvarliga, undantagandes i den händelse då häftig storm infaller, men eljest böra båtarna, då de genast icke kunna inlasta och bortföra, läggas så avsides undan, att stadens innevånarne därav ingen olägenhet må tillskyndas.

Då avträdesorenligheten med vagnar och kärror ut ur staden föres, måste sådant ske med duktiga, täta och väl betäckta vagnar till undvikande av all slags spillning, samt till förekommande av elak stank och lukt, börandes, så mycket möjligt är, färden genom de allmännaste och större gator undvikas, och aldeles icke verkställas annan tid än om morgonen, och det sommartiden före kl 8 och vintertiden före klockan 10.

§7. För all den spillning och orenlighet, som entreprenören hos Trädgårds- och plantageägare, boende längst ut på Malmarne, ej kan avyttra, bör entreprenören utom Staden själv anskaffa nödige nederlagsplatser, vilka dock bör vara avlägsna ifrån Staden, att innevånarne ej därav hava någon olägenhet, och ej heller för nära allmänna vägar, aldraminst där Överheten kan färdas till lustlott och andra ställen.

§12. Som till vinnande av ordning och snygghet samt förekommande av osund och elak lukt, vilket isynnerhet under den varmare årstiden är av stor nödvändighet, det är entreprenörens ovillkorliga skyldighet, att sommartiden eller ifrån början av Maj till slutet av September månad, låta klockan 4 om morgonen börja med avträdeskärilens och orenlighetens avhämtande och bortförande ur husen, samt vid det ansvar reglementet utsätter, hava sådant verkställt inne i själva Staden klockan 8 och å Malmarne till klockan 9 om morgonen; alltså varda och denna Stadens innevånare förständigade vid tre riksdalen sexton skilling vite, att enär de antagne arbetshjonen å sagda tider bittida om mornarne i husen för detta ändamål sig inställa, därvid dem icke i någon motto hindra eller med otidighet bemöta, utan genast till ärendets förrättande insläppa; ävensom vederbörande vaktbetjente vid de här i Staden varande Publique Verk, böra vid lika vite detta i akt taga.

Hästar, kärror, pråmar och avträdeskäril i tillräcklig mängd för ombyte skulle hållas av entreprenören. Reglementet innehöll också en mängd myc-

ket detaljerade bötes- och straffbestämmelser vilket ger en intressant bild av den tidens förhållanden och rättsuppfattning. Exempelvis stadgades i § 8:

Låter entreprenören emot förmodan uttömma någon orenlighet i Sjön eller Hamnen, böte, då han därtill varder lagligen förvunnen, utan skonsmål Etthundra Riksdaler, och den av hans folk som därmed beträdes, stående första gången tvänne timmar i halsjärn vid en påle att skämmas, och andra gången avstraffas med vatten och bröd, spö eller ris efter omständigheterna.

Enahanda straff utsattes för entreprenörens folk om de i Husen eller på Gatorne vid avhämtningen sig oskickeliga och ohöviskt uppföra.

Reglementet hade alltså bestämmelser att hämtningsarbetarna skulle vara skötsamma och uppföra sig korrekt. Men där var också klart utsagt att man krävde ett klanderfritt uppträdande från allmänhetens sida. I § 15 sägs nämligen:

Allmänheten påminnes, att icke med ord eller gärning i någon måtto förolämpa de till denna inrättning antagne arbetare, av vilkas tjänst det allmänna har både nytta, förmån och bekvämlighet; och skall den som de till denna inrättning antagne arbetare med tillvitelser och förebräelser för detta deras arbete förolämpar, böta Tjugu Daler Silvermynt, eller sex Riksdaler Trettio två Skillingar; var emot desse arbetare med tysthet och beskedlighet vid det för dem i 8 § utstakade straff sig böra uppföra.

Det var klart angeläget med dessa föreskrifter eftersom allmänhet och arbetare ofta stod i ett spant förhållande till varandra. Orsaken torde ha varit att det ofta fanns anledning till grava anmärkningar mot arbetarnas uppträdande vilket i sin tur berodde på det förakt som i äldre tider hystes för renhållningsarbetet och dess utövarer. Som ytterligare en länk i sammanhanget medförde detta att entreprenörerna hade mycket svårt att skaffa dugligt och lämpligt folk till i synnerhet hämtningsarbetet och fick i regel anlita såväl män som kvinnor från »korrektionsinrättningar». Enär dessa arbetare, inte minst kvinnorna som utgjorde flertalet, lär ha uppfört sig rått och anstötligt och varit vårdslösa i arbetet blev de mycket illa tålda av stadsborna.

Renhållningshjonen var under en lång följd av år, ända till entreprenadtidens slut 1859, då staden tog hand om avträdesrenhållningen, förlagda i en slags

Renhållningshjon efter en teckning 1844.

Renhållningshjon omkring 1850, (Efter teckning av G Cronstedt.)

kasern vid Träskgatan (denna låg intill nuvarande Birger Jarlsgatan norr om Engelbrektsplan).

I brist på bra arbetskraft var det säkert i och för sig svårt för entreprenörerna att genomföra sina åtaganden på ett fullgott sätt. Dessutom har man anledning förmoda att den goda viljan att åstadkomma en tillfredsställande renhållning fick underordna sig vinstintresset. Entreprenörerna åsidosatte sina skyldigheter på ett betänkligt sätt vilket helt naturligt medförde en mängd mycket berättigade klagomål, och upprepade påminnelser om gällande föreskrifter hade knappast någon märkbar effekt. En viss förbättring rådde dock en kortare tid efter den första svåra koleraepidemin i Sverige 1834 i vilken omkring 3 000 människor dog i Stockholm.

Till de värsta missförhållandena hörde att reservoirerna inte tömdes i tid, att fullastade pråmar sjönk i Klara sjö, att orenlighet stjälpes direkt i

vattnet vid någon kaj och att pråmarna tömdes för nära staden tex vid Djurgårdsstränderna.

Året innan det senast tecknade tioårskontraktet skulle löpa ut 1850 beslöt drätselkommissionen på uppmaning av överståthållaren att försöka organisera om avträdesrenhållningen. För att utreda hela renhållningsproblemet tillsattes, som tidigare nämnts, en kommitté vars förslag kom att ligga till grund för en av överståthållaren utfärdad ny kungörelse för renhållningen. Enligt denna skulle entreprenören för avträdesrenhållningen dagligen under den isfria tiden av året föra bort avträdes- och gatuorenlighet med pråmar och bogserbåtar. På vintern skulle orenlighet förvaras i täckta pråmar. Avträdeskärlen skulle tömmas och rengöras på Fjäderholmarna, som 1849 hade köpts av staden, och på en ö i Mälaren.

Trots att kommittén i åtskilligt var framsynt vå-

gade den sig inte på att föreslå det radikala steget att staden skulle ta ansvaret för hela renhållningen - inte ens avträdesrenhållningen som var särskilt aktuell - utan man nöjde sig med att föreslå bättre kontroll, strängare föreskrifter samt en höjning av hämtningsavgiften för avträdeskärl från 12 till 14 skilling banko. De fasta reservoarerna skulle försvinna.

Kontrakt med en ny entreprenör skrevs på 10 år men uppgörelsen visade sig snart så ogynnsam för denne att han inte kunde uppfylla sina åligganden och åtskilliga av de gamla missförhållandena fanns kvar. När koleran på hytt bröt ut i Stockholm 1853, och även denna gång skördade omkring 3 000 dödsoffer började en livlig debatt om stadens renhållningsförhållanden. Den allmänna opinionen gjorde sig alltmer gällande med anspråk på bättre sanitära förhållanden för stadens invånare. Inom drätselkommissionen började man alltmer luta mot att det gamla entreprenadsystemet borde slopas, att kommissionen skulle ha uppsikt över arbetet och att detta skulle ledas av en av staden anställd direktör.

Enligt drätselkommissionens protokoll den 12 januari 1859 härrörde de miserabla förhållandena »ensamt från de antagne och tid efter annan ombyte entreprenörernas oförmåga eller bristande vilja och nit att sina åtagna skyldigheter uppfylla».

Redan året innan hade polismästaren påpekat entreprenörernas försumlighet och att de enbart under de två senaste åren fått böta stora belopp. I sin kritik framhöll han bl a »att utstjälpning av orenlighet, ej mindre å gatorna, än även och i synnerhet å de till reservoarplatserna hörande tomter, tilltagit, så att hundratals kärl stundom funnits tömda dels å reservoarplatserna vid Clara sjö och Styrmansgatan dels å bakgården vid renhållningsjonens kasern vid Träskgatan».

Den 26 januari 1859 beslöt äntligen drätselkommissionen att staden skulle överta avträdesrenhållningen, ett beslut som fastställdes av ÖÄ den 27 april 1859. Redan den 1 maj samma år började det nyinrättade renhållningsverket sitt arbete som ett särskilt verk i förvaltningen under drätselnämndens första avdelning.

I beslutet ingick att det blev två urlastningsstäl-

Latrinbärerskor på 1820-talet. (Efter litografi av C W Svedman.)

len, ett vid Styrmansgatan och ett vid Stadsgården, varifrån avfallet skulle transporteras bort med pråmar. Vidare skulle Klarareservoaren tas bort, desinfektionsmedel användas, hämtningstaxan höjas samt de till budningskontoren influtna medlen tas om hand av stadskassören.

Samtida uttalanden om Stockholms renhållning under 1800-talets första hälft

Den danske bokhandlaren I L Beeken besökte Sverige våren 1818 och följande är hämtat ur hans dagbok:

Den 7 mars var det starkt töväder, och jag kände då den stora olägenheten av att det i Stockholm nästan icke finnes någon gaturenhållning. Jag säger *nästan icke*, ty varje man skall här icke endast *sopa* för sin egen dörr utan även *skaffa bort* det hopsopade till vissa lossningsplatser vid stränderna, varigenom stadens grund efter hand utvidgas, men att denna bortskaffning naturligtvis sker

högst oordentligt är tydligt, liksom att man vid inträffande töväder formligen vadar i smuts upp till vadorna. Galoscher äro därför också en verklig nödvändighetsartikel i denna stad. Också i avseende på nattrenhållningen hade jag tillfälle att observera Köpenhamns företrädare framför Stockholm, där kvinnor förrätta denna obehagliga hantering, i det att varje tid på dagen avhämta de tunnor, som finnas på avträdena, och om vintern sätta dem, löst betäckta med en matta, på en kälke, som de skjuta framför sig genom hela staden till lossningsplatserna; om sommaren däremot hänger en sådan tunna i ett tåg på en stång och bäres på axlarna av två sådana matronor. Det vämjeliga i detta sätt att göra sig av med detta nödvändiga onda är förfärligt, och flera personer hava försäkrat mig, att man under heta dagar sommartiden ofta är nödsakad att vända om, när man möter en sådan transport, men detta ofta till ingen nytta, emedan man strax därpå möter en ny; kort sagt, man är ingenstades och vid ingen tid säker för detta högst obehagliga möte.

Ett annat uttalande från samma tid bestyrker Beekens beskrivning. I »Fria tankar om det Stockholmska polisväsendet» skriver nämligen författaren 1819:

Slutligen torde ej böra lämnas oanmärkt det oskick, att stadens renhållningshjon tillåtas alla tider på dagen, även i starkaste sommarhettan, förrätta de dem tillhörande göromål. Sådant borde kunna ske tidigt om morgonen, och minst borde man nödgas fram på dagarna möta det ena paret efter det andra. Med skäl är även påmint om vissa reservoarerers anläggande i trakter, där de ej borde finnas.

Dessa reservoarer var - som tidigare nämnts - avsedda endast för tillfällig uppställning av avträdeskärl i täta skjul men blev upplagsplatser för all slags illaluktande orenlighet. Särskilt blev den vid Packartorget (nuvarande Norrmalmstorg) föremål för ihärdiga klagomål från de kringboendes sida. Detta resulterade i att den togs bort 1838 varefter orenligheten forslades till och tömdes i Träsket (området vid nuvarande Jarlaplan-Eriksbergspan). På Södermalm var Fatburssjön under lång tid tömningsplats för allt slags avfall.

I boken »En gammal stockholmares hågkomster», utgiven 1895, berättar författaren följande om reservoaren vid Kornhamnstorg omkring 1845:

Där ... fanns ... ett offentligt cabinet d'aisances, ett ohyggligt smutsigt träskjul. Följde man sedan vattnet åt

kom man till det beryktade »Flugmötet», barockt i åminnelse, den centrala samlingsplatsen för sopor och avskräden från staden mellan broarna. Den var omhändertagen av ett plank. Under hösten, vintern och våren växte massorna, och slutligen lyfte de sig över plankets skydd ... Man kan knappast tänka sig en kraftigare inrättning för spridande av smittämnen än detta »Flugmöte». Hela denna massas inre var naturligtvis i jäsning. Vårsolen torkade det översta lagret, och vinden spred det stinkande dammet vitt omkring. Millioner av stora, feta flugor utförde återstoden av arbetet. Varje stadsdel hade sin egen, denna liknande inrättning.

Även från officiellt håll konstaterades det rådande systemets betänkliga brister. Sålunda skrev ÖÄ i sin femårsrapport 1833:

Till reservoarerens avskaffande och förflyttande, samt i allmänhet till förbättring i denna del av sundhetspolisen, hava åtskilliga försök blivit gjorda, vilkas framgång dock i hög grad försvåras av huvudstadens stora vidsträckthet, som vållar att de kostnader, vilka erfordras, för att i detta fall åstadkomma fullt nöjaktiga resultat, på det hela överstiga den jämförelsevis ringa befolkningens vilja och förmåga.

Folkmängden uppgick då till drygt 80000 och stadens geografiska storlek var ungefär vad i dag kallas »staden inom tullarna».

I ÖÄ:s nästa rapport 1839 sägs om sopupplagen:

Förslag till reservoarerens förflyttning utom staden, eller till sådana lokaler på dess yttersta gränser, där de ingen olägenhet medföra, har varit under utarbetning, och ehuru verkställighet endast kan ske småningom, i den mån tillgångar kunna beredas, är det dock erkänt, att omtänksamheten för stadens framtida bästa fordrar, att stadens styrelse successivt tillägnar sig genom köp sådana tomtedelar, som äro behöflige för utförandet av dylika och flera andra gillade och obestridligen nyttiga företag.

I pressen förekom också då och då kritiska kommentarer till latrinhämtningens skötsel. Aftonbladet kom 1853 med följande skildring:

I Stockholm är det envar bekant, på vad punkt nattrenhållningen befinner sig. På gårdar och i vindar i husen finnas visserligen ej för högt räknat 1200-1600 kärl om en halv tunnas rymd vardera, vilka icke tömmas oftare än de blivit bräddfulla samt under tiden utgöra lika många inrättningar för ett ständigt utvecklande av skadliga och vid en viss punkt av intensitet positivt farliga gaser. Dessa kärl äro av trä, vilket har en stor benägenhet att insupa ammoniak och de övriga illaluktande ämnena, så

att, när kärnen bytas om, luktar det tomma kärlet nästan värre än det fyllda, som nyss borttagits. Till råga på alltsammans *bäras* dessa tunnor genom gatorna för att bortföras. På det detta ej må bli alltför besvärande för dem som möta, skall det ske nattetid emellan kl 9 på aftonen och 5 på morgonen. Följden av denna sistnämnda messyre, vars nödvändighet icke kan förnekas, är att, då ringklockor på portarne här finnas på ganska få ställen, hava huvudstadens invånare oftast det nöjet att bli väckta mitt i natten av renhållningshjonnens bultande med sina stänger eller av deras flitiga och hårdhänta användande av portklapparne för att få till livs en dräng eller piga i huset att öppna för dem, och därutöver har man den agremangen att dessa renhållningshjon, som av lätt

förklarliga skäl icke kunna räknas till de mest aktningsvärda och pålitliga av samhällets medlemmar, helst då däribland stundom förekommer en och annan som varit straffad, få gott tillfälle att lära känna rummens belägenhet i huset. Ovanan att vid förefallande tillfällen traktera samhällets lägre medlemmar med brännvin eller, som det alltid heter, med »en sup» föranleder också ej sällan till att dessa ofta i förvägen mindre nyktra personer under utförande av sitt åliggande bliva ännu rusigare och att man således får se dem med sin tunna ragla framåt gatorna, lämnande mer eller mindre tydliga spår, ja någon gång tom hela tunnans innehåll efter sig på gatan till föga fromma för andra nattvandrares luktorganer.